

ירושלים, יוני 2000

אל: כבוד השופט תאודור אור וחברי ועדת החקירה הממלכתית

שלום רב.

לבקשתכם, מצ"ב דיון בחלק מן הגורמים שהביאו לאירועי אוקטובר 2000 בישראל. אין זו אלא נגיעה קלה בגורמים, שכן קטונתי מלהגיע אל כולם, וגם קצרה היריעה. גישתי אינה מחקרית, אלא נסמכת על נסיון שטח של אירגונים בתחום פעילות האדבוקציה האזרחית ובתחום החינוך.

הערך המובהק של חוות דעתי יכול להתבטא ביחד עם החומר המצורף:

- דו"ח עמותת סיכוי שהופיע ביוני 2000 (כ – 4 חודשים לפני האירועים)
- דו"ח עמותת סיכוי שמופיע בימים אלה
- דו"ח עמותת סיכוי אותו כתב אלוף הראבן בשנת החמישים למדינת ישראל.

דברי בחוות הדעת שלפניכם, מובאים בהקשר של הנתונים וההערכות המופיעים בחומר המצורף. זהו מצע בלבד, ואוכל להרחיב ולפרט בעדותי בעל פה.

בברכה,

שלום (שולי) דיכטר.

חוות דעת

מוגשת לוועדת החקירה הממלכתית לבירור ההתנגשויות בין כוחות
הביטחון לבין אזרחים ישראליים בספטמבר-אוקטובר 2000

היחסים בין יהודים לערבים

כגורם באירועי אוקטובר 2000

שלום (שולי) דיכטר

יוני 2001

היחסים בין יהודים לערבים¹ כגורם באירועי אוקטובר 2000

הערות לניסוח השאלה

עד לעשור האחרון נבחנו, באופן כללי, היחסים בין המדינה לבין אזרחיה הערבים מתוך זווית ראייה בודקת של היהודים והמדינה, דהיינו, היהודים הם החוקרים והאובייקט הנחקר היה האזרחים הערבים. גישה זו טומנת בחובה גם את ההנחה כי האזרחים הערבים והתנהגותם הוא המשתנה העיקרי, היחסים בין מדינת ישראל לבין האזרחים הערבים מותנים בעיקר בהתנהגותם של האזרחים הערבים, והמדינה היא המגיבה בלבד. רק לעתים רחוקות נבחנה התנהגות המדינה עצמה בעין ביקורתית על ידי האקדמיה או על ידי מוסדות המדינה עצמה.

מלבד בזירה הפרלמנטרית, החלה בעשור האחרון להתפרסם ביקורת כלפי המדינה בנושא זה, וחלקן אף מציע חלופות של ממש לשינוי מהותי. ואולם, אלה נשארו בדרך כלל במגדל השן האקדמי או בתוך התבניות הצפויות של המפלגות הפוליטיות. חסר היה, ועדיין מקומו חסר, הגורם המקשר האזרחי אשר יפגיש ביקורות אלה עם השיח הציבורי מחד ועם מעצבי המדיניות ומקבלי ההחלטות בדרגים השונים של הממשל מאידך. עם זאת, לאחרונה יש ניצנים לכך משני מקורות שונים לגמרי: בנובמבר 2000 התפרסם נייר עמדה עם המלצות של 26 חוקרי אקדמיה (יהודים וערבים), והשנה (2001-2002), תיבדק לראשונה על ידי מבקר המדינה דרך הפעולה המערכתית של המדינה ביחס לאזרחיה הערבים באופן כללי בנושא הקצאת משאבים לתשתיות. בעוד המודל הרצוי של מבקר המדינה הוא מנהל תקין ואין מתפקידו להציע שינוי מהותי, הרי שהמלצות ה-26 מצביעות גם על שינוי פרדיגמה. השינוי המוצע של 26 החוקרים אינו נובע ממומחיותם ב"ענייני ערבים" אלא מתפיסתם את המבנה הרצוי של האזרחות בישראל. אכן, זוהי תחילה של שינוי מגמה בחשיבה, אך מבחינת אירועי אוקטובר 2000 היא באה מאוחר מדי.

התשובה לשאלה: "מה הוביל לאירועי אוקטובר 2000?" מורכבת למעשה משתי שאלות:

1. מה היתה ההתפתחות בקרב האזרחים הערבים בישראל שהובילה להפגנות אלימות ולהפרת ה"שלום האזרחי"?
2. מה הוביל את המדינה לנקוט באמצעי המרחיק לכת ביותר נגד אזרחים מפגינים: ירי באש חיה?

על פניו נראה כי הגורמים העיקריים להתרחשויות האסוניות באוקטובר 2000 נעוצים עמוק בהתנהלות של המדינה, על רשויות השלטון שלה, עם אזרחיה הערבים והיהודים מאז הקמתה, ויש להקדיש לכך מחקר יסודי על בסיס תיאוריות המגדירות את יחסי המדינה עם אזרחיה. עם זאת, בלא שיטה מחקרית, אעיר כאן כמה הערות מזויות זו ודרכן, לבקשתכם, אחווה דעתי.

¹ הח"מ מודע לנכונותו של המונח "הפלסטינים אזרחי ישראל" על פני "הערבים אזרחי ישראל". עם זאת, ננקט בנייר זה המינוח "הערבים אזרחי ישראל" כדי לאפשר לקורא היהודי מן הישוב קריאה רצופה מבלי שהמונח "הפלסטינים אזרחי ישראל" ייצור דחיה תפיסתית שלא תאפשר קריאה כלל.

האזרחות הישראלית - זירה מזירות הקונפליקט

במאה השנים האחרונות מתרחש קונפליקט בין היהודים שהחלו לשוב לארץ מולדתם לבין הפלסטינים שחיו בה. מאז שיא הקונפליקט ב-1948, אשר נתפש על ידי היהודים כמלחמת העצמאות ועל ידי הפלסטינים כ"נכבה" (חורבן), ממשיך הקונפליקט להתרחש בצורות שונות ובזירות שונות, כגון: שיח ציבורי וחינוכי במחנות הפליטים ברחבי המזרח התיכון; דיפלומטיה במוסדות האו"ם ואירגונים בין-לאומיים; לחימה בשדה הקרב בקרב אוכלוסיה אזרחית משני צדי הגבול עם לבנון בעשרים השנים האחרונות ועוד. האזרחות בישראל גם היא אחת הזירות בהן מתרחש הקונפליקט המתמשך בין היהודים לפלסטינים. ולא רק זאת, אלא שבד בבד עם היותה זירה, יש חילוקי דעות גם סביב מהות האזרחות עצמה והשלכותיה המעשיות.

השאלה היא בין מי למי יש קונפליקט - האם הוא בין האזרחים היהודים לבין האזרחים הערבים, או שמא בין האזרחים הערבים לבין המדינה? יש לבחון את הקונפליקט הזה מהיבטים שונים, ובעיקר לבחון את מקומה של המדינה בקונפליקט שבין יהודים לערבים כאן. היבט אחד יסודי אציין כאן - נטייתם של יהודים רבים לזהות את האזרחים הערבים בישראל, עם שאר הערבים במזרח התיכון אשר נתפסים כולם כאויבים ללא אבחנה.

בעת האירועים הקשים הרגיעו מנהיגי הציבור הערבי את הציבור היהודי, הדגישו כי אין להם דבר נגד שכניהם היהודים, וכי הזעם מופנה כלפי המדינה בלבד. בעשותם כך התכוונו להפוך את המדינה לחייץ אסטרטגי מנטאלי בינם לבין שכניהם היהודים, ולתת לאזרחים היהודים את המקום הניטראלי, כביכול, בקונפליקט ביניהם לבין המדינה. בהקשר זה - מותו של ז'אן בכור ז"ל שנהרג מידוי אבן ליד ג'סר א - זרקא על כביש החוף אמור היה להיות היוצא מן הכלל, וכך גם המחסומים שהוצבו על כביש וואדי עארה ובמקומות אחרים בהם עברו אזרחים ערבים ולאזרחים היהודים לא היה מעבר. נראה היה כי הזעם והפגיעה שהופנו כלפי פרטים יהודיים חרגו מכוונות המנהיגים ואכן איימו על היהודים.

יש להניח שהתיאורים על פיהם בגליל "עלו המפגינים הערבים על הישובים", ייבדקו לאשורם על ידי הועדה, אם היה בהם תיאור מציאות אובייקטיבי או שמא ביטוי לחשש של אמת של תושבי המצפים (כתושב אזור ואדי עארה, אני יכול להעיד שחשש זה היה קיים גם שם, הגם שלא תפס כותרות). מכל מקום, למרות דיווחי התקשורת על קריאות בנוסח "להרוג את היהודים", לא נרשמו אירועים בהם הותקפו ישובים יהודיים בנוסח ההתקפות של שחורים על חוות של לבנים ברודזיה, שמטרתן להשתלט על רכוש ולהשיב להם את האדמה. בכך, למרות כוונות המנהיגים, לא שמרו האזרחים הערבים, מצידם, את האזרחים היהודים מחוץ לקונפליקט שיש להם עם המדינה.

מן הצד השני היו בחודש אוקטובר 2000 התקפות רבות של יהודים על בתי עסק בבעלות ערבים (ממראות שיניים ועד לדוכני ירקות) בערים יהודיות. המטרה היתה גלויה ונכתבה, למשל, על

הקיר בזכרון-יעקב: "ערבים החוצה", וגם אירועי ערב יום כיפור בנצרת מדגישים זאת. במקרה זה, על פי פירסומי העיתונות מאותה תקופה וגם על פי עדויות אישיות, נקטו התושבים היהודים יוזמה באירגונה של ההפגנה. בעוד תושבי נצרת הערבים חשו לעזרת תושבי הבתים הראשונים בשכונה המזרחית, עמדה המשטרה להגנתם של המפגינים היהודים שתקפו. כאן - הצטרפה המשטרה אל הקונפליקט, לצד האזרחים היהודים. עדיין לא ברור אם ההרוגים הערבים בנצרת היו מידי מפגינים יהודים או מידי שוטרים. כך או כך, למרות הקריאות והכתובות "ערבים החוצה" קשה לקבוע האם היהודים המפגינים הפגינו עוינות בלבד, או הביעו רצון ממשי לגרש את הערבים בפועל או אף לאיין אותם, כלומר להרוג בהם. ככלל, בהקשר לאירועי אוקטובר 2000 פעלה המשטרה כזרוע מבצעת של המדינה במובהק נגד האזרחים הערבים.

אשר לשאלה המרכזית: מהי עמדת המדינה בקונפליקט ההיסטורי בין יהודים לפלסטינים? התשובה ברורה - לצד היהודים, שהרי לשם כך הוקמה. צד זה אותו לקחה המדינה הוביל אותה במשך השנים ליחס מעדיף ליהודים בכל שטחי החיים. ההעדפה הגורפת שהמדינה נוקטת בחלוקת משאביה החומריים והתודעתיים (מהתשתית הפיסית בישוב ועד להמנון והדגל) לא משאירה מקום לספק בכך. הקונפליקט, אם כן, הוא בין האזרחים הערבים בישראל לבין המדינה והיהודים כקולקטיב.

ההתעלמות מהאזרחים הערבים והשלכותיה

קריאתו המפורסמת של קפטן מכבי ת"א בכדורסל טל ברודי עם הזכיה של מכבי תל אביב בגביע אירופה לאלופות ב - 1977: "אנחנו על המפה!" הפכה ליותר מסיסמה בציבור היהודי-ישראלי. על רקע מעמדה של ישראל בין העמים ובהקשר של הספורט הבינלאומי בפרט, היא ביטאה דחף קיומי של קולקטיב אשר חש דחוי ושולי, להבליט עצמו ולהיכלל במסגרת הלגיטימית והמוכרת. נראה כי צורך זה ללגיטימיות הוא נחלת קולקטיבים רבים נוספים, או שמא - כל הקולקטיבים.

במשך השנים סיגלו לעצמם רוב היהודים במדינה יחס של התעלמות מהציבור הערבי ככלל וכפרטים. בספרו "יחסים מוכלים" מתאר פרופ' יובל פורטוגלי מהחוג לגיאוגרפיה באוניברסיטת תל אביב את התופעה, לפיה בעוד קיימת מפה פיסית המשורטטת על נייר ושווה לכל נפש, קיימת גם מפה קוגניטיבית והיא נמצאת בראשו של כל אדם. לא תמיד יש קשר או חפיפה בין המפה הקוגניטיבית לבין המפה הפיסית. כך, למשל, עולה ממחקרו של פרופ' פורטוגלי כי לרוב, יהודים מתעלמים ממקומות היישוב הערביים, דהיינו הם לא נמצאים על המפה הקוגניטיבית שלהם.

למעשה, תגובת ההתעלמות המתוארת כאן היא אחת מההתנהגויות של היהודים והמדינה בקונפליקט לאורך חמישים השנים האחרונות. תופעה זו מבטאת את היחס הכללי של היהודים לערבים במסגרת האזרחות הישראלית. נהוג לכנות תופעה זו גם כבורות; אי ידיעה; היעדר הזדמנות למפגש חברתי ועוד. אך האמת היא שאין ערובה לכך שידיעת העובדות על אפלייה בוטה אכן תשנה את היחס, שכן התעלמות זו היא, כנראה, חלק מהתנהגות של רוב שולט שעסוק בעצמו בלבד, ועובדות לבדן לא מפסיקות אותה. ההתעלמות אינה הימנעות מקונפליקט, אלא

התנהגות קונפליקטואלית פעילה, דהיינו, דרך להתמודדות עם הקונפליקט במטרה למזער אותו. להתעלמות זו פנים רבות, חלקן חמקמק וקשה להבחין בהן. מטבעה אין היא נהוגה מתוך זדון ולא מתוך רוע לב, אלא מתוך כוונה לא לפגוש בקונפליקט. בדרך כלל יופתע המתעלם מן הידיעה שהוא מתעלם, אך גם יימנע מלחוש זאת, או ידחה את העובדות המובאות בפניו בטענות שונות.

במישור הבין-אישי - גם ביחסים האישיים בין ערבים לבין יהודים קיים ציר של הנוכחות וההתעלמות. הביטוי לכך הוא מורכב ורב פנים, והוא נחלתם של יהודים וערבים רבים המתפקדים תוך מגע במקומות העבודה, בעיקר. אביא כאן דוגמה אחת מני רבות, אשר ניתן דרכה ללמוד גם על ההתפתחות ביחסים אלה: עובדי עירייה באחת הערים המעורבות מתבקשים בתחילת כל שנה להחליט על פי איזה לוח חגים יקחו את חופשותיהם: יהודי, נוצרי או מוסלמי. בדרך כלל מתיישרים העובדים הערבים לפי הלוח היהודי, בשל הנוחיות הטכנית שבדבר, ובכך מסייעים למעשה להתעלמות מהם. התעלמות זו אינה בהכרח מקיומם, אלא מאחרותם.

אחת העובדות הערביות מספרת, למשל, כי בבקשה למנוע התעלמות ממנה, היא נהגה במשך השנים להביא עוגות לחבריה היהודים בעת החגים של העדה שלה. לכאורה מעשה חברי ונאה, אלא שכאן נעוצה הבעיה: (1) בעצם הליכתה לעבודה ביום החג, מחקה העובדת הזו את עצמיותה ואת נוכחותה האחרת בקרב היהודים. (2) בהבאתה עוגות ליהודים בעבודה - היא שיתפה אותם בחג שהיא עצמה לא חגגה למעשה, ובכך קיפחה את עצמה עוד יותר. לכן, על נסיונותיה לזכות בהכרה היא שלמה מחירים כבדים. במעשיה עד עתה ויתרה גם על נוכחותה האוטנטית, וגם ציון חגה היה מותנה רק בהכרתם של חבריה היהודים. מצב זה הדגיש בעיניה גם את תלותה ביחסים עם היהודים וגם את האופציה המתמדת שלהם להתעלם ממנה, אם לא תביא עוגות למשל. השנה - מספרת העובדת - לא הביאה עוגות והרגישה טוב עם כך. אמנם כלפי חוץ היא הפסידה מימד מסוים של הנוכחות שלה במקום העבודה, אך כלפי פנים דווקא העדרותה ביום חגה היא הנוכחות האוטנטית ביותר. היא רכשה לעצמה נוכחות שאין לה תחליף: ערך עצמי בלתי תלוי בהכרה חיצונית. זאת - ברמה האישית. ברמה הקולקטיבית הדבר קשה יותר לביצוע.

במישור הקולקטיבי - נוכחותם של אזרחים ערבים במדינה ובחברה הינה נמוכה מאד ביחס לחלקם באוכלוסיה, לדוגמה:

- בקרב עובדי המדינה (5.7% אזרחים ערבים מכלל עובדי המדינה, כ - 60% מהם עובדי מערכת הבריאות)
- באקדמיה (כ - 50 מרצים מתוך כ - 5,000)
- בקרב חברי הדירקטוריונים של החברות הממשלתיות (3.3% אזרחים ערבים מכלל חברי הדירקטוריונים)

נתונים רבים ומשמעותיים השופכים אור על היקף האפליה וההתעלמות ניתן למצוא בד"ח"ות המצורפים של עמותת סיכוי, וכן בפירסומים של האגודה לזכויות האזרח, אירגון מוסאווא ואחרים. מצב זה הוא תוצאה של הדרה שיטתית מנוכחות של אזרחים ערבים בשטחי החיים השונים במדינה. העדרם של אזרחים ערבים במוסדות השלטון במיוחד, מנציח למעשה את

ההתעלמות של הממשלה מציבור האזרחים הערבים. ההתעלמות היא סוג של התנהגות השמורה לבעל הכח העדיף. חסר הכח אינו יכול להרשות לעצמו התנהגות כזו, שכן בעל הכח נוכח ממילא בכל פינה מחייו של החלש והשפעתו ניכרת וממנה אי אפשר להתעלם.

לאורך השנים התנסו האזרחים הערבים בדרכים שונות להדגיש את נוכחותם בתוך תנאים סביבתיים מתעלמים. כמו העובדת שהוזכרה כאן, כך גם האזרחים הערבים כקולקטיב רכשו את נוכחותם בהפגינם את נוכחותם באירועי אוקטובר, וכלפי פנים הם רכשו נכס יקר: ערך עצמי קולקטיבי, אך שלמו על כך מחיר כבד. החרמתם את הבחירות לראשות הממשלה ארבעה חודשים לאחר מכן בפברואר 2001 היתה הדרך להפגין את נוכחותם באמצעות העדרות משמעותית. זו האחרונה היתה, אולי, הרועמת שבשתיקותיהם.

כמה מאפיינים של סיפוק הצרכים לאזרחים הערבים על ידי המדינה

תכניות פיתוח חלקיות ולא ממומשות

הגם שבעשור השני והשלישי לקיום המדינה הופעלו שתי תכניות חומש לפיתוח המגזר הערבי, לא היתה ההקצאה של משאבי המדינה לאזרחים הערבים היתה לאורך השנים שיטתית ומתוכננת, ובודאי שלא כחלק טבעי מהדאגה של מדינה לאזרחיה. דוגמה זו מתוך עבודת הדוקטורט של יאיר בויםל מובאת כאן כדי להמחיש את החסר: "...תכנית זו [1962-1967 - ש.ד.], נועדה להקל על נגישות הפועלים הערבים למרכזי העבודה במגזר היהודי, ולהביא להגדלת רמת הצריכה של הסקטור הערבי ואף תתרום, עקב החשמול והמודרניזציה, להורדת שיעור הילודה.

מהעובדה שתקציב התוכנית הגיע לכל היותר ל-3% מסך תקציב השקעות הממשלה באותן שנים ברחבי הארץ היה ברור שיעדה המרכזי והמוצהר של התוכנית – צמצום הפערים בין המגזר היהודי למגזר הערבי – לא יושג. ואכן עם סיום ביצועה ב-1967, נותרו 74% מהכפרים ללא חשמל, 75% ללא חיבור לרשת המים הארצית, 20% ללא כבישי גישה. בשום כפר לא נסללו כבישים פנימיים, לא הונחה רשת ביוב, ופרט לבניית שיכונים לפליטים הפנימיים לא התבצעה כל בניית שיכונים אחרת.

הסעיף המרכזי בתוכנית - הקמת תעשייה או מרכזי תעסוקה אחרים במגזר הערבי - לא מומש כלל. מצב זה הביא לכך שהתוכנית השיגה את יעדה הכלכלי המרכזי – הגדלת הצריכה. העלייה ברמת ההכנסה כתוצאה מהתעסוקה המוגברת, אספקת החשמל וכבישי הגישה (גם אם במידה מצומצמת ופחותה מהמתוכנן), הם שהגבירו את הצריכה, אפשרו יותר נגישות של הפועלים למקומות עבודתם, עלייה ברמת החיים בחלק מן הכפרים, והעברת חלק מההון שנבע ממשכורות, בחזרה לידיים יהודיות ולמשק היהודי, שם הושקע שוב להגברת הצמיחה הכלכלית. יתרה מזו: כוח הקנייה המוגבר של האוכלוסייה הערבית התממש באזורי המסחר המפותחים היהודיים, דבר

שגרם לצמצום מעט המסחר המפגר שבקושי התקיים במגזר הערבי עצמו². כלומר - אם כבר התכוונה המדינה לעשות מעשה, לא היו האזרחים הערבים תכלית המאמץ, אלא שהפיתוח היה ממוקד בהכשרתם לסיוע לצמיחה של המשק היהודי.

טיפולם נקודתיים במקום מדיניות מערכתית

כך, התכניות השונות לפיתוח שנוזמו בשנות השישים והשבעים לא יצאו אל הפועל במידה שתאפשר שילוב של ממש. הדאגה לאזרחים הערבים היתה נתונה בידי בעלי הכרה מקרב הממשל, ולבשה אופי אישי-מקומי, אקראי, אופי פילנתרופי-פטרוני של טיפול בבני ברית ממוקדים, בדרך כלל כהכרת טובה על אי התנגדות במלחמת העצמאות, או שיתוף פעולה גם לאחר מכן. למשל: יישובם מחדש של תושבי עין נאקובא; לקיחת כפר שכן של ישוב יהודי תחת חסות מועצה איזורית וסלילת כביש אליו וכיוצא באלה דוגמאות. עשיה מעין זו רואה את האזרחים הערבים כפרטים ולא כקולקטיב. תפיסה זו מאפשרת הן עשיה אקראית וממוקדת והן התעלמות מראיית מכלול הבעייתיות של האזרחים הערבים כקבוצה בתוך מדינת ישראל.

גם כיום מגלה המדינה אזלת יד בגיבוש תכנית פיתוח לאזרחים הערבים. כאשר בא פוליטיקאי עם תכנית מקיפה וגם עם תקציב למימונה, הוא מתקשה להביא ליישומה, ובחולשתו הוא מתמקד בחסדים מקומיים. כך, למשל, השר אשר משמש בתפקיד בו יש כח לחולל מהפכה של ממש בדרך עבודתה של הממשלה כלפי האזרחים הערבים, מתמצא לפרטי פרטים בקשיים שעמדו בדרך להצבת מבנה זמני יביל ("קרואן") שישמש גן ילדים בישוב בדווי מוכר למחצה. לעומת זאת, הוא פורש ידיו בחוסר אונים נוכח חולשתו לקדם תכנית פיתוח מקיפה מול פקיד בכיר סרבן. שלא לייחוס הוא יתלונן על "שכפ"צ³ של פקידים שמרפדת את כל משרדי הממשלה. אלה מונעים כל קידום של הנושא ומסרבים לקבל הנחיות מן הדרג הפוליטי". לעומתו, יש בין הפוליטיקאים החולקים על כך, ומטילים את כל האחריות על הפוליטיקאים עצמם, בהנחה שהפקידות אכן מבצעת את מה שהיא קולטת כמסר ברור של הדרג המדיני. לשר הבודד אין כח לשנות מול ממשלה שלמה ובודאי שהוא עלול להיתקל באי-שיתוף פעולה של הפקידות. ואולם, לשם כך יש מדיניות - לשנות את המציאות על פי השקפת העולם של המנהיגות. למנהיגות אם כן, אין לבוא בטענות אלא לעצמה, או שמא אין היא רוצה ממש בשינוי המדיניות?

דוגמא נוספת לנקודתיות ולחד-פעמיות שמאפיינת את הטיפול בענייני האזרחים הערבים אפשר למצוא בדרך מסירת המידע של רוב הרשויות אודות פעילותן לשרות ציבור האזרחים הערבים. בדרך כלל דיווח זה הוא בעל אופי אפולוגטי בכך שהוא מראה את חצי הכוס המלאה בלבד (בדרך כלל פחות מחצי...). דיווחי המשרדים השונים נמנעים בעקביות ובעקשנות מהשוואה כלשהי לנתונים הכלליים ולציבור היהודי, אלא מוסרים נתונים פוזיטיביים בלבד, במנותק מההקשר של הנתונים הכלליים, או של הציבור היהודי (נציבות שרות המדינה/משרד העבודה והרווחה). ניכר כי ההשוואה בין זה לבין הנעשה עבור האוכלוסיה היהודית מביכה את הפקיד שאכן מתאמץ כל כך למען האזרחים הערבים. גישה זו מבליטה את היעדר המודעות לכך שהאזרחים הערבים בישראל

² יאיר בוימל יחסו של הממשד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1958-1968. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, החוג להיסטוריה של המזרח התיכון, 2000.

³ שכבת פיצוץ - מותקנת מעל פני מוצבים להגנה בפני חדירת אש אויב, כאפוד מגן.

הם שווים בערכם לאזרחים היהודים ואין צורך "לעשות להם טובות אישיות" אלא לדאוג לשירותם באופן מערכת.

התנייה של הקצאת משאבים בהתנהגות אזרחית-פוליטית

הגם שהדוגמה הבאה התרחשה לאחר אוקטובר 2000, אביא אותה כי היא מלמדת גם על התקופה שלפני אוקטובר 2000: יומיים לפני יום האדמה 2001 נועד ראש הממשלה שרון עם ראשי הציבור הערבי. הוא ביקש מהם להנהיג יום אדמה מאופק, ובתמורה מסר להם שהוא בעד סקר צרכים בישובים הערביים כבסיס לתכניות פיתוח. מנהיגי הציבור יצאו שמחים ומרוצים (ויש לומר גם - מופתעים) מפגישה זו, וכעבור יומיים מילאו את חלקם בעיסקה - יום אדמה שקט ומאופק. כפי שצוין לעיל, התנהגות מעין זו אופיינית לממשלות השונות עד עתה, אך ראש הממשלה שרון הגדיל לעשות בכך שהפך אותה לעיסקה גלויה. כבר אז נראה היה כי יש כאן מלכודת: עריכת סקר צרכים ותכנית פיתוח בהתאם לו אומרת שינוי מהותי בגישת המדינה, דבר שקשה לבצעו במיוחד מבחינה תקציבית-פוליטית, ובכל מקרה מימושו יקח בין 5-10 שנים אם מתחילים אותו כרגע. מאידך - מן הציבור הערבי עיסקה זו דורשת שתיקה לאורך זמן בתקופה אשר רוגשת תחת רגליהם, דבר הנראה בלתי אפשרי.

והנה, חודש וחצי לאחר מכן, נתפסו ראשי הציבור הערבי במלכודת: בסוף חודש מאי 2001 הורה שר התשתיות ליברמן לאנשי משרדו לנתק את הקשרים עם הרשויות הערביות שבהן צויין יום ה"נכבה" והאזרחים עמדו דום לזכר החורבן שפקד אותם ב-1948. גם אם לא בוטלה רשמית העיסקה מיום האדמה, ברור הוא שכל אירוע מסוג זה ירחיק מהם את הטיפול הממשלתי לו הם זכאים. כאמור, גישה זו לפיה יינתן לאזרחים הערבים חלקם במשאבי התשתיות של המדינה על פי הבעת יחסם אל ההיסטוריה שלה, דהיינו על פי נאמנות כמו שרואה אותה הממשלה, היתה נהוגה מקדמת דנא. כעת היא רק עלתה על פני השטח במלוא הלגיטימיות שלה. במצב זה, לכאורה לא משנה מה יעשו - כל דבר פועל לרעתם.

אופי זה של שרות המדינה לאזרחיה על גווניו השונים והתנהגות הממשלות השונות הותיר את האזרחים הערבים ואת מנהיגיהם בתחושה של חוסר תוחלת. אין זה מצב בו יכולה איזושהי פעילות לשמש מנוף לחילוץ מהמצב - מניפולציה פרלמנטרית, או עבודה בסגנון עקב בצד אגודל מול הפקידות. ביאושם, כתוצאה מתחושה זו, נאלצים לעתים קרובות מאד ראשי רשויות להסכים לקבל נתח כספי קטן ומזדמן (לקראת בחירות, בדרך כלל) ולסלול בו, למשל, שכבת אספלט דקה ללא תשתית ראויה במקום חשוב בכפר, תוך ידיעה שבתוך שניים-שלושה חורפים כבר יוצרו כביש מהמורות, אבל - "לוקחים מה שיש..".

תמורות בעשור האחרון - גורמים שצברו מסה לקראת אוקטובר 2000

מצד הערבים:

במשך השנים הלכה והתפתחה בקרב האזרחים הערבים ההכרה בעצם קיומם כקולקטיב נבדל ושלם. ועד ראשי הרשויות ב - 1974 וועדת המעקב הכוללת יותר הוקמה ב - 1982. בעשור האחרון חלה התקדמות מהירה יותר בהכרה האזרחית והקולקטיבית, ובמיוחד התפתחו בציבור הערבי אירגונים לעזרה הדדית ולהתארגנות קהילתית אשר עודדו את היכולת לפעול למען עצמם. במקביל, התפתח השיח עם יהודים (על כך עוד יפורט להלן) לכיוון של דיאלוג בין שווים בערכם העצמי. ביחד איתו התחדדה הראיה של הצרכים הקולקטיביים של האזרחים הערבים בהקשר של מקומם במדינה.

גם בציבור היהודי התפתחו ניצנים של הבנה כי שוויון בין האזרחים הוא הכרח מיידי. בתחילת שנות ה - 90 החלה עמותת סיכוי (אירגון משותף ליהודים וערבים) את פירסום הדו"ח השנתי שלה על המדיניות ועל פעולות הממשלה בקרב האזרחים הערבים - ככלי לסייע בשינוי המדיניות ופעולות הממשלה. גם אירגונים אחרים כמו האגודה לזכויות האזרח ומרכז אדווה החלו לפרסם ביקורת על פעולות הממשלה, מתוך כוונה לשנות את המדיניות מהתעלמות והדרה (exclusion) להכרה והכלה (inclusion). עם זאת, בצד שינויים מוכחים ותרומות נקודתיות שונות לשיפור, אי אפשר לומר שמאמצים אלה התגברו לכדי לחץ ציבורי על הממשלות השונות לשנות את המדיניות באופן מהותי.

מצד הממשל:

ממשלת רבין (1992-1996) עשתה את הצעד הראשון בכך שהכירה באפליה רבת שנים. ראש הממשלה רבין נשען על קואליציה שנהנתה מרוב חוסם של חברי הכנסת הערבים. הם לא היו חברי קואליציה של ממש, אלא רק רוב חוסם. אולם בשיח היהודי, נתן בכך רבין לגיטימציה לאזרחים הערבים, וחייד את הויכוח על הלגיטימיות שלהם כחלק מן השיח הישראלי ובמיוחד כבעלי יכולת להכריע מהלך היסטורי כהסכם אוסלו. הכרעתו בשאלה זו היתה ברורה: יש צורך ברוב אזרחי להכרעות היסטוריות, ולא בהכרח רוב יהודי. אמירה ברורה זו היתה עליית מדרגה בלגיטימציה האזרחית ובהשתייכותם של האזרחים הערבים. בתקופת ממשלה זו הוכן דו"ח בן פרץ שהיווה תשתית לתכנית לקידום החינוך; גובשה נוסחת סווארי להשוואת ההקצאות של משרד הפנים לרשויות הערביות; יצאה לדרך התכנית להכנסת אזרחים ערבים לשרות המדינה ונבנו 48 תחנות לבריאות המשפחה בתוך 3 שנים, וגם התכנית לשלב ערבים בשרות המדינה בקצב של 75 לשנה. בכל אלה יש מעט מאד, אך היתה בכך התחלה.

ממשלת נתניהו (1996-1999) לא היו ציפיות לקידום משמעותי במצב של האזרחים הערבים, והיא אכן התנהגה כצפוי. לא היתה התקדמות משמעותית, ותכנית בן פרץ לקידום החינוך הערבי לא יצאה אל הפועל. עם זאת, התכנית להוסיף אזרחים ערבים לשרות המדינה (75 בשנה) המשיכה לפעול. כמו כן היתה נסיגה בלגיטימציה המוגבלת שקיבלו הערבים בתקופת ההתנהלות הפרלמנטרית של ממשלת רבין.

ממשלת ברק (2001-1999) היו, כמובן, ציפיות גבוהות מאד, ושבירתן הראשונה היתה עוד לפני הרכבת ממשלתו. לאחר ההתקדמות המהוססת של רבין בלגיטימציה הפרלמנטרית שנתן להם, הותיר המשא ומתן הקואליציוני של ברק את חברי הכנסת מושפלים בחוץ. עוד לפני תחילת כהונתו, היה ברור לכל כי ברק מתכוון לגשת אל סוגית הסדרי הקבע עם הפלסטינים וישאף להגיע להכרעות היסטוריות. הותרתם של חברי הכנסת הערבים בחוץ כמדיניותו של ברק סימנה להם ולשאר האזרחים, כי קולם אינו לגיטימי בשיח הזה ובודאי לא הצבעתם הפרלמנטרית. כך, למרות הכרזותיו והכרזות שריו על שוויון לאזרחים הערבים, ברצונו לגבש רוב יהודי להסכם הקבע ההיסטורי באזור הוציא ברק את האזרחים הערבים מן הלגיטימיות האזרחית שכה ציפו לה.

יחס המשטרה להפגנות אזרחים

בפרק על המשרד לבטחון פנים (עמ' 17-16) בדו"ח סיכוי שהופיע ביוני 2000, כ-4 חודשים לפני האירועים, נסקרות מספר הפגנות של אזרחים ערבים לאורך השנים האחרונות. השוטרים נקטו בהן יחס אל המפגינים הדומה ליחס אל מפגינים פלסטינים בגדה וברצועת עזה: שימוש בגז מדמיע, בכדורי גומי וכיוצא באלה אמצעים. זאת, בעוד כלפי מפגינים יהודים אשר משבשים את הסדר הציבורי בצורה חריפה עוד יותר - חסימת כבישים וכד', ננקטת סבלנות יתרה, ולעתים אף מפונים המפגינים מהכביש כל אחד ואחת בידי ארבעה שוטרים ושוטרות בעדינות. בהפגנות של יהודים מתעמתים השוטרים עם המפגינים אחד על אחד באופן אישי, בעוד בהפגנות של ערבים בדרך כלל שומרים השוטרים על מרחק ומשתמשים באמצעים שהוזכרו לעיל.

יתרה מזאת: בספטמבר 1998 הפגינו תושבי אם אלפחם נגד תפיסת אדמות א - רוחה וחסמו את הכביש הראשי. הם פונו באמצעים אלה וכוחות מג"ב אף פרצו בכח אל תוך בית הספר ליד הצומת תוך פציעת תלמידים. באותם ימים ממש הפגינו תושבי הצפון היהודים בעד תוספת תקציב לקו העימות וחסמו את הכביש הראשי גם כן, אך אלה לא קיבלו את אותו יחס לו זכו תושבי אם אלפחם. על פניו נראה כי התייחסות המשטרה להפגנת אזרחים ערבים אקט דומה יותר להפגנות בשטחים והן אינן מקבלות את היחס של הפגנות אזרחיות, אלא מתקבלות כאיום בטחוני על מדינת ישראל.

"אנחנו על המפה" האזרחית - כמה איפיונים של השיח בין יהודים לערבים בעשרים השנים האחרונות

השיח בין האזרחים היהודים והערבים מושפע מאד מהמציאות הקיימת, אך בכוחו גם להשפיע על יחסה של המדינה אל אזרחיה. לכן אתעכב מעט ליד עניין זה:

דיאלוג בין חזק לחלש, שולט ונשלט

גם אילו הגיעה היום מדינת ישראל לשוויון מלא בחלוקת המשאבים החומריים - נשאר, כאמור, משאבי התודעה של המדינה נתונים באופן בלעדי ליהודים. הנוכחות הציבורית והלגיטימיות הן

דרך להשגת המשאבים, אך גם משאב כשלעצמו, והאזרחים הערבים נאבקים על נוכחותם במדינה, נוכחות שתאפשר הנאה שוויונית ממשאביה. מבלי להיכנס לסקירה היסטורית מחייבת, אציין כאן מספר נקודות מפתח להבנת ההתפתחות ביחסים בין יהודים לערבים בעשור האחרון, ואנסה למקם אותן על הרצף שבין נוכחות (מול היהודים) ושייכות (למדינה) מחד, לבין התעלמות (של היהודים מהם) וניתוק (מהמדינה) מאידך.

בעזרת הממשל הצבאי ב - 18 השנים הראשונות למדינה ואחר כך השב"כ ונכחותו החזקה בשיח הפנימי בין האזרחים הערבים בחצי המאה האחרונה, נוצרה במשך השנים בקרב האזרחים הערבים תשתית התנהגותית של "שלום אזרחי". אחד הכינויים הרווחים להתנהגות זו בקרב האזרחים הערבים הוא "תרבות השתיקה", ושמות נוספים למצב זה היו: "רקמת יחסים עדינה" או "דו-קיום". בין היתר תרמו לכך השתלבותם (האיטית והחלקית מדי, כנראה) של האזרחים הערבים במרקם החברתי הישראלי, ההבטחה לעליה רצופה ברמת החיים, חוסר ביטחון ציבורי תחושת נחיתות מול ההצלחה של היהודים ועוד גורמים רבים. יתכן כי מפעלי השיח השונים הקלו במעט את העוינות והטינה שנצברה בעטיו של השלום האזרחי הכפוי, אך כנראה לא הביאו לשינוי ממש. בכך, ייאמר עוד להלן, יצרו אכזבה שאולי אף הגבירה את העוינות.

ההצלחות והכשלונות של שנות השמונים מתבטאים גם בספרו של דוד גרוסמן נוכחים נפקדים (1992) ובספרם של חביבה בר ודוד ברגל לחיות עם הקונפליקט (1995). גרוסמן מתאר בספרו גם את מאמציהם הנואשים של הערבים לחדור לתודעה הקולקטיבית של היהודים ולרכוש שם מקום לגיטימי. בר וברגל מתארים בספרם ניסיון של מפגש בין-קבוצתי שהשתקפו בו מגננונים ומהלכים של היחסים בין יהודים לערבים, אשר יש בהם גם כדי להסביר את הקורה כיום.

היהודים - הצד החזק גם בדיאלוג

מתחילת שנות השמונים של המאה ה - 20 החלו הערבים להיכנס לתודעתם של היהודים כמאמץ של מיעוט המנסה לתפוס את מקומות על מפת התודעה האזרחית. היו אלה הסדנאות של נווה שלום וגבעת-חביבה, ון-ליר בירושלים, בית הגפן בחיפה ועוד מקומות מפגש, בתי חינוך בעיקר, שהצטרפו למעגל ההפגשה. מלכתחילה התפתח שם שיח שהניב את פעילותו של אלוף הראבן עם הספר אחד מכל שישה ישראלים, ותכניות לימוד לבגרות שעברו שינוי מ"הסכסוך הערבי-ישראלי" ל - "הערבים אזרחי ישראל". אין זה המקום לבחון את השיטות החינוכיות שהתפתחו מאז, אך יצוין לענייננו כאן כי בתקופה זו הוצעה האזרחות בישראל כמסד לקיום תודעתי משותף של יהודים וערבים כאחד,

מצד הערבים השותפים היה במאמצים אלה ניסיון להציב עצמם מול היהודים ולו רק כדי לחדור לתודעתם כקיימים בשטח. בחריצות רבה ובתחושת שליחות הם ניסו למקם את עצמם בתודעתם של בני שיחם היהודים בימי עיון, סימפוזיונים, ספרים חוברות הדרכה ופעולות חינוכיות. היהודים המשתתפים, מצידם, יכלו לקבל זאת או לא. ביחד עם הפגנת רצון טוב, הם היו מהוססים יותר, מסוגרים, נשענים אחורה על הכיסא ומשהים שיפוט. יש ביניהם שחשו איום מהתפתחות זו, אך רובם דחו את הכרעותיהם לאחר-כך.

בעוד בקרב ערבים שהשתתפו במאמץ הזה היתה בכך תחושה של השתייכות, ולו בתוך אותה חממה אירגונית, בקרב היהודים המשתתפים הוותה תגובתם המסויגת איפשר לעצמם להתעלם מהבעיה לאחר המפגש כשחזרו לביתם. מותרות אלה לא יכלו הערבים להרשות לעצמם, שכן הם חיים את תוצאות הקונפליקט כל רגע. מבלי דעת היהודים הכתיבו (בנועם הליכות) את סדר היום, רשמו את הפרוטוקול, המפגשים התרחשו בעברית ולעתים בהנחייה של יהודי בלבד, ותמיד במסגרת אירגון שהבעלות שלו היא יהודית. כך, למרות המאמצים הכנים של היהודים המשתתפים, השתקפו ברוב המפגשים ובמסגרות אלה יחסי הכח שהיו קיימים מחוץ להם: דומיננטיות של בני קבוצת הרוב מול פסיביות של בני המיעוט.

אכזבת הערבים

מפגשי הדיאלוג היהודי-ערבי היו ועודם אחת הזירות המרכזיות של מאמצי האזרחים הערבים לחדור אל התודעה של האזרחים היהודים ולרכוש מקום שוויוני של ממש במסגרת האזרחית בישראל. השאלה היא האם מפגשים אלה הם מנוף לשינוי מעשי ביחס של המדינה אל אזרחיה - או שמא אלה במות לשיחרור קיטור מצטבר בלבד? בהקשר זה שמעתי בעצמי את הטענה של משתתף ערבי קבוע בסדנאות דיאלוג ודו-קיום באומרו לשותפו היהודי: "כמה שנים אני כבר מדבר איתכם, ועדיין לא החזרתם למשפחה שלי אפילו חצי דונם, הביוב זורם ברחוב בכפר שלי ואין אצלנו אזור תעשייה יפה כמו שאצלכם?!" הציפיה לחולל שינוי של ממש ממפגשי דיאלוג היא אולי נאיבית, אך האלטרנטיבה היא לצאת לרחובות. נראה כי גם בתחום זה נחלו ערבים רבים אכזבה מתמשכת. אלה שלקחו על עצמם את הדיאלוג עם היהודים היו צריכים לחזור לציבור שלהם עם תוצאות, אך בדרך כלל הם חזרו רק עם הדיבורים.

קצרה היריעה מלבחון כאן את כל הנסיונות שנערכו למקם את האזרחים הערבים על המפה האזרחית בישראל. חלקם נועדו רק לשמר את הקיים באמצעות דיבור מתמשך, וחלקם פעלו באומץ ליצירת שותפות אזרחית באמצעות דיאלוג של ממש. עם זאת, כפי שנראים הדברים כעת - הנסיונות הרבים והמשמעותיים ביותר שבוצעו לא הצליחו להשפיע על המציאות האזרחית ממש. על הרצף שהוצב לעיל, נותרו האזרחים הערבים קרוב יותר להתעלמות וניתוק, מאשר לנוכחות ושייכות, ובקרב היהודים לא התרחש שינוי גישה של ממש. אם במישור האישי הם רכשו ידידים ובמישור הפוליטי הם רחשו סימפטיה לידידיהם הערבים, הרי שבמישור האזרחי אשר בו אמור לחול השינוי - מלבד יחידים, לא יצאו היהודים המשתתפים בדיאלוג למאבק אזרחי גלוי לחלוקה שוויונית של משאבי המדינה, אלא המשיכו להנות מהנתח הגדול, יחסית, שנפל בחלקם.

שינוי השיח בין ערבים ליהודים: הקרנה של אירועי אוקטובר 2000

מצד הערבים - חווית כח

הכח הפיזי העדיף של היהודים נמשך מאז 1948 ומעצב את היחסים בין יהודים לערבים במסגרת האזרחיות הישראלית. במסגרת יחסים זו ועל פי חלוקת כח זו מתחלקים המשאבים החומריים של המדינה כמו גם משאבי התודעה שלה. עם זאת, אחרי אוקטובר 2000 היחסים בין יהודים לערבים כבר אינם כשהיו. שינוי השיח כפי שהוא מתואר כאן מאפשר לנו להפנות מבט אל טבעו לפני אירועי אוקטובר 2000.

חסימת הכביש הראשי ליד אם אלפחם ל - 48 שעות היתה אפילו לרגע קט, בתוך בועת זמן, היפוך של יחסי הכח. אין לדעת האם פירנס מצב רגעי זה שיכרון של כח או תחושת חופש. יכול בהחלט להיות שיש קשר ביניהם, אך בתוך הקונפליקט המתמשך בארץ, עשוי להיות שהערבים עשו בכך צעד גדול קדימה להשתחררות מהנחיתות שאפיינה את היחסים מצידם. משיחות עם אחדים בשעת האירועים ממש, למדתי כי הם חוו תחושת כח משמעותית ואף מעצבת. אין זו תחושת כח אסטרטגי ביחס למדינה או ליהודים, שכן גם בזמן וגם לאחר שהפילו את עמודי התאורה בכביש הראשי היה ברור מי שולט כאן. תחושת כח זו, אף שארכה זמן קצר מאד ודוכאה במהירות, היא תחושת כח פנימי, ותחושת ערך עצמי אשר קרוב לודאי משמשת כמעין נובע של אמונה ביכולת לחוות יחסים שוויוניים עם היהודים. השוויון-לרגע שהושג היה באותו מטבע בו קיים האי-שוויון הבסיסי: מטבע הכח הפיזי.

מצד היהודים - אכזבה והתכנסות מחד, ופעולה אזרחית מאידך

התגובה של אזרחים יהודיים היתה תדהמה ואכזבה. היהודים שהתרגלו לדיבורים במקום לדיאלוג שמחייב מעשים; למפגשים תרבותיים ופולקלוריים במקום עשייה אזרחית; ולתחושה שככה זה יכול להימשך לעד - עם חיוך והבעת סימפטיה ועם יחסי מסחר תקינים. יהודים אלה הוכו בתדהמה הן לאור עצמת הביטוי של חבריהם הערבים, והן מהאפשרות שיחסי הכח אליהם התרגלו בהם הם החזקים, עלולים להשתנות ולו לרגע. בכל יחסיהם הידידותיים עם הערבים ואף באלה שהעזו לומר דברים קשים במפגשי דיאלוג, לא העלו בדעתם שהערבים יעזו גם להתנהג בצורה אחרת, "לא נחמדה".

לאחר תדהמה זו, מתבססת בקרב האזרחים יהודים תגובה על רצף, שאלה שני קצותיו:

1. יהודים שדוחים את האפשרות של יחסי שוויון מהותי עם הערבים. אלה נסוגו את המגננה הלאומית המוכרת מזירות אחרות - מול אויבים חיצוניים, תוך כעס ותחושת עלבון ונבגדות.

אלה מיואשים מהאפשרות של חיים של שני הקולקטיבים במסגרת אזרחית אחת, ומתבססת אצלם תפיסת האזרחים הערבים כאויבים של ממש.

2. יהודים שספגו מכה קשה, אך נענים לאפשרות של שינוי יחסי הכח לקראת שוויון. חלקם אף החליט לפעול במקום בו להבנתו התרחשו הדברים - הזירה האזרחית. אלה התגייסו לפעולה לשינוי המצב של אי-שוויון, דהיינו - שינוי דרכה של הרשות ביחס לאזרחים.

אכן, בנוסף לקושי עם התוצאות הטרגיות, סיפקו אירועי אוקטובר 2000 אתגר משמעותי מאד ליחסים ולדיאלוג בין יהודים לערבים בישראל. כשם שההתעלמות היא התנהגות קונפליקטואלית פעילה, כך גם ההפגנה הסוערת עד אלימה. בהקשר זה, ובזהירות רבה, יתכן כי האירועים האלימים של אוקטובר 2000 הם חלק מן השיח בין האזרחים היהודים לערבים. עם כל הצער שבכך, ומבלי לתת לגיטימציה לאלימות כלשהי, ניתן אף לומר שאולי יש להם תרומה להתקדמות השיח. מאז אוקטובר 2000 מועברים מסרים משני הצדדים שאין להתעלם מהם. יתכן שלמידה יסודית של אירוע זה והכלתו במסגרת השיח בין האזרחים היהודים והערבים תוכל לאפשר חידוש הדיאלוג, ואף שכלולו עד שייתן תוצאות.

סיכום והצעה למסקנה:

זה חמישה עשורים מפלה המדינה את האזרחים הערבים בכל שטחי החיים. הם מופלים לרעה באופן מרחיק לכת בשני ההיבטים:

משאבים חומריים - העדפה שיטתית ליהודים בתקציבים/הקצאת קרקעות/מכסות ייצור/נגישות למשרות ממשלתיות/השפעה על מדיניות הממשלה בכל התחומים/אמצעי ייצור ותעסוקה/אפשרויות להשכלה גבוהה ועוד.

משאבי תודעה - חינוך לשייכות/הדרה פרלמנטרית משותפות פוליטית בשלטון/בולטות במשרות ייצוגיות/שמות ההרים העמקים צמתי הדרכים והרחובות בערים/לגיטימיות הנראטיב הפלסטיני להיסטוריה של המאה האחרונה, ועוד.

האזרחות בישראל היא, אם כן, מסגרת מאפשרת לקיומו הקולקטיבי של העם היהודי, אך לא של הקולקטיב הפלסטיני החי בה. השאלה הנשאלת כאן היא: מהי משמעות האזרחות הזו עבור האזרחים הערבים? שהרי הם נהנים מחופש ביטוי ומזכות הבחירה. נראה כי לאזרחות יש הרבה יותר להציע מאשר זכות בחירה וחופש ביטוי בלבד, אך הערבים בישראל אינם נהנים ממנה. לכן, האזרחות שלהם היא אזרחות מופחתת, כזו שמשמעויותיה בחיי היום יום אינן של "אזרחות מלאה ושווה" ככתוב במגילת העצמאות.

השוליות האזרחית של האזרחים הערבים הנובעת ממדיניות של כל ממשלות ישראל (על אף ההבדלים בינהן, שצוינו) הובילה לתחושה של חוסר תוחלת למאמצייהם בזירות פעולה שונות:

- אכזבה מהמערכת הפוליטית בשל הדרתם של חברי הכנסת הערבים ממרכזי קבלת ההחלטות המעשיות
- אכזבה מהממשלות במחצית השניה של שנות ה - 90 ומהבטחותיהן שלא מתקיימות למעשה
- אכזבה ממפגשי הדיאלוג בשל התמשכותו של המצב ללא כל שינוי
- תחושה מתמדת של אי-לגיטימיות חברתית

אלה ועוד הביאו את האזרחים הערבים לעשות מעשה ולהידחק אל מרכז הבמה האזרחית הישראלית בדרך שלא ניתן יהיה עוד להתעלם ממנה. נראה כי הם עשו זאת כדי לתפוס מקום באזרחות הישראלית. מעשה זה היה נעוץ בנסיבות אזרחיות, היה אזרחי במהותו ומטרותיו היו גם הן אזרחיות.

תגובת המדינה לכך לא היתה במישור האזרחי אלא בעלת אופי צבאי, וכאן נעוץ הדיסוננס.

השאלה נשאלת: מה הביא את המדינה לפעול כפי שפעלה?
לאחר ההסברים הטכניים והאירגוניים להתנהלות המשטרה בעת האירועים, ולאחר פיענוח השאלות הסתומות והמסתוריות להתנהגותו של קצין זה או אחר תיוותר השאלה הבסיסית בעינה: מדוע נורו למוות 13 אזרחים תוך כדי ההפגנות הסוערות?

נראה כי קו ישר מוביל בין היחס המובנה של מדינת ישראל ושל אזרחיה היהודים אל אזרחיה הערבים לבין האצבעות שלחצו על ההדקים. הקו הזה עובר דרך התעלמות, הדרה, אפלייה מוסדית, ובעיקר – אי הכלה במסגרת הלגיטימי. לפי סולם זה – מי שאיתנו הוא משלנו, והאזרחים הערבים המפגינים הם לא משלנו. ברגע שזוהי ההתייחסות, המעבר לתפיסתם ככח אויב הוא קל מאד, ועם אויב כמו עם אויב – ירי אש חיה הוא חלק מהפעולה שיש לנקוט. לכן, בין אם היתה זו החלטה מערכתית או יוזמת שטח של קצין או שוטר בודד, נראה כי בשני המקרים הירי אינו מנותק מההקשר שבו נתפסים האזרחים הערבים כגורם חיצוני לאזרחות הישראלית.

במצב זה, צפוי כי יחושו האזרחים הערבים איום פיזי קולקטיבי. אין ספק שתחושה מעין זו מזינה ומפרנסת תחושת קולקטיביות בכללה, ויש לה פן נוסף – עוינות כלפי הצד השני. אך הסכנה הגדולה ביותר הטמונה בהתנהגות המדינה והמשטרה שהגיעה לשיאה באוקטובר 2000 היא הפיכתם של האזרחים הערבים בישראל לקולקטיב מתגונן.

בדו"ח עמותת סיכוי שפורסם ביוני 2000 כתבתי כי "רקמת יחסים עדינה" הוא משענת קנה רצוץ ואין לסמוך עליה, שכן דינה להיקרע עם כל תנודה דמוקרטית. ואכן, ארבעה חודשים לאחר מכן נקרעה "רקמת היחסים העדינה" הזאת, אך לא בתנודה דמוקרטית קלילה אלא ברעידת אדמה אזרחית. הקונפליקט ההיסטורי מובנה אל תוך היחסים שבין שני הלוחות הטקטוניים – היהודי והערבי – אשר קיימים מתחת להוויה האזרחית הישראלית. טבעם של לוחות אלו הוא לזוז, בפרט שהם חיים בקונפליקט זה עם זה. לכן על פני האדמה הזאת, במדינת ישראל, לא נוכל עוד להסתפק ב"רקמת יחסים עדינה". המבנה האזרחי המשותף לשני הצדדים של הקונפליקט הזה יצטרך להיות יציב וכשיר לעמוד בזעזועים. שוויון בהנאה מכל משאבי המדינה יכול להיות יסוד ראשון למבנה.

מענית, יוני 2001

מקורות:

- ◆ בוימל יאיר יחסו של הממסד הישראלי לערבים בישראל: מדיניות, עקרונות ופעולות: העשור השני, 1958-1968. עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה, החוג להסטוריה של המזרח התיכון, 2000 (העבודה כולה הוגשה לעיון הועדה).
- ◆ בר חביבה ודוד בר-גל לחיות עם הקונפליקט: פעילות הפגשה בקרב בני נוער יהודים ופלסטינים אזרחי ישראל. מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים 1995
- ◆ גרוסמן דוד, נוכחים נפקדים הוצאת הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1992
- ◆ אלוף הראבן אחד מכל שישה הוצאת ון ליר 1981
- ◆ פורטוגלי יובל, יחסים מוכלים: חברה ומרחב בסכסוך הישראלי פלסטיני. הוצ' הקיבוץ המאוחד תל אביב 1996
- ◆ דר"חות סיכוי 1998; 1999-2000; 2000-2001 (מצורפים בזה).